

UDK: 664:339.92(497.2) | DOI: 10.5937/etp20040181

Datum prijema rada: 15.12.2020.

Datum korekcije rada: 12.1.2021.

Datum prihvatanja rada: 15.1.2021.

EKONOMIJA

TEORIJA I PRAKSA

Godina XIII • broj 4

str. 18–37

ORIGINALNI NAUČNI RAD

IZAZOVI RAZVOJA PREHRAMBENE INDUSTRIJE BUGARSKЕ U KONTEKSTU EVROPSKIH INTEGRACIJA

Ignjatijević Svetlana¹

Vassileva Antoaneta²

Tasić Svetlana³

Avakumović Jelena⁴

Bešlin Feruh Marija⁵

Sažetak: *Predmet istraživanja je analiza konkurentnosti prehrambene industrije Bugarske na međunarodnom tržištu, sa ciljem da se identifikuju promene u izvoznoj strukturi proizvoda klasifikovanih prema robnim*

¹ Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Cvećarska 2, 21000 Novi Sad,
e-mail: ceca@fimek.edu.rs

² Faculty of International Economics and Politics, University of National and World Economy, 1700
Sofia, Student Town, UNWE, Sofia, Bulgaria, e-mail: antoaneta_vassileva@yahoo.com

³ Fakultet za menadžment, Sremski Karlovci, Njegoševa 1a, 21205 Sremski Karlovci,
e-mail: svetlana.tasic@isc.edu.rs

⁴ Fakultet za menadžment, Sremski Karlovci, Njegoševa 1a, 21205 Sremski Karlovci,
e-mail: jelena.avakumovic@famns.edu.rs

⁵ Visoka poslovna škola strukovnih studija, Čačak, Gradski park 2, 32000 Čačak,
e-mail: marijabf@gmail.com

grupama (SITC rev.3). Cilj je bio da se ukaže na sektore koji se brže razvijaju i koji imaju pozitivne tendencije i uticaj na ukupnu konkurentnost bugarske privrede. U istraživanju je korišćena deskriptivna statistička obrada podataka, indeks komparativne prednosti izvoza – RCA i indeks specijalizacije u spoljnoj trgovini – GL indeks. Rezultati istraživanja su pokazali da je u analiziranom periodu došlo do značajnih promena u strukturi izvoza, pa su grupe sa vodećim pozicijama u početnoj godini analize izgubile tu poziciju i zamenjene su proizvodima drugih robnih grupa. Takođe, potvrđeno je povećanje komparativne prednosti izvoza kod: biljnih masti i ulja; krupice i ostalih proizvoda od žitarica; eteričnih ulja, parfimerijskih proizvoda; mesa i jestivih ostataka; pirinča; šećera, melase i meda; i sl. Ustanovljeno je i da su proizvodi sa izrazitim intraindustrijskim karakterom razmene u 2017. godini: sokovi od voća i povrća; proizvodi od šećera; meso i jestivi ostaci; ptičja jaja i žumanca, belanca; maslac i druge masti iz mleka, mlečni namazi i sl.

Ključne reči: *prehrambena industrija / komparativna prednost / RCA indeks / Grubel–Lloyd index / Bugarska.*

UVOD

Prema Schwab-u (2009), nivo konkurentnosti nacije rezultat je sposobnosti da se obezbedi rastući prosperitet građanima i može se definisati kao skup institucija, politika i faktora koji određuju nivo produktivnosti zemlje. Nacionalna konkurentnost je širok pojam koji uključuje korporativnu, sektorsku i regionalnu konkurentnost i prepliće mnoštvo aspekata (ekonomski rast, produktivnost, prihod, tehnološki razvoj, trgovinu, investicije i ljudski kapital), tj. sve one faktore od kojih zavisi dugoročni nacionalni prosperitet i održivi razvoj.

Industrijska proizvodnja igra ključnu ulogu u ekonomiji EU, podržavajući rast BDP-a. Povećanje konkurentnosti industrijske proizvodnje Bugarske postavljeno je kao prioritet Strategije EU 2020, i zasniva se na njenoj transformaciji u pametnu, održivu i inkluzivnu ekonomiju, pružajući visok nivo zaposlenosti, produktivnosti (Slavova, 2016) i socijalne kohezije (WEF, 2014). Prehrambena industrija je najveći podsektor po prometu, broju zaposlenih i dodatoj vrednosti. Prema Strategiji EU 2020, prioritet bugarske vlade su SDI i inovacije. Uzimajući u obzir tradiciju i dugogodišnje pozitivne pokazatelje spoljne trgovine prehrambenim proizvodima, proučavanje konkurentnosti bugarske prehrambene industrije daje empirijske podatke o sektoru

koji je pogodan za strani investicioni kapital, primenu znanja i iskustva. Upravo iz tog razloga predmet istraživanja u radu je analiza konkurentnosti prehrambene industrije Bugarske, sa ciljem da se ukaže na pravce razvoja.

PREGLED LITERATURE

U naučnoj literaturi se može naći dovoljno publikacija o dva nivoa konkurentnosti – konkurentnosti nacija (makroekonomski nivo) i konkurentnosti preduzeća (mikroekonomski nivo), dok je istraživanje konkurentnosti industrija (mezoekonomski nivo) prilično ograničeno, a neki od koncepata su čak kontradiktorni (Lazibat i sar, 2017). Momaya (1998), na primer, smatra da je konkurentnost rezultat strategija i akcija kompanija u datom sektoru. Strategije konkurentnosti na mezonivou su oblikovane interakcijom između neposlovne infrastrukture i kompanija. Potvrdu nalazimo kod Kovačića (2011). Druge definicije, takođe, uključuju kolektivnu sposobnost preduzeća u tom sektoru, da međunarodno konkurišu (D'Cruz i Rugman, 1992; Noe i sar, 2017). Zbog toga je na sektorskom nivou konkurentnost obično povezana sa rezultatima međunarodne trgovine (Dosi i sar, 2015; Békés i Ottaviano, 2015). Markusen (1992), Yaacob (2007) i Safiullin i sar. (2015) predlažu sličnu definiciju prema kojoj je konkurentnost mezonivoa zapravo komparativna prednost industrije ili zemlje, a takođe i sposobnost industrije da stekne i održi učešće na domaćem i na izvoznom tržištu.

Evropska komisija (2008) konkurentnost na sektorskom nivou vidi kao rezultat date industrije u zemlji ili regionu u odnosu na istu industriju u drugim zemljama ili regionima. Sektor se može okarakterisati kao konkurentan na osnovu njegove sposobnosti da raste, inovira i proizvodi više i kvalitetnije robe i usluge i da zadrži ili stekne tržišni udeo na međunarodnom i domaćem tržištu (Evropska komisija, 2008). EU Komisija navodi dve vrste indikatora: prvi indikatori direktno mere relevantne aspekte konkurentnosti (produktivnost rada i jedinični troškovi rada), a druga grupa indikatora se bavi međunarodnom konkurentnošću, posmatranjem efekata sektora na međunarodnim tržištima.

U analizi konkurentnosti prehrambene industrije Bugarske na sektorskom nivou autori koriste sledeće pokazatelje: produktivnost rada; trošak rada po jedinici proizvoda; rast investicija; atraktivnost za SDI; dinamika proizvodnje; rast izvoza i rast udela na evropskom tržištu i sl. (Havlik i sar, 2001; Saboniene i sar, 2013; Czarny i Žmuda, 2018, Ignjatijević i sar, 2013, 2014, 2020; Zhelev & Tzanov, 2016).

Mnogi autori iz zemalja Centralne i Istočne Evrope proučavali su konkurentnost različitih industrijskih sektora, uključujući prehrambenu industriju uz pomoć RCA i GL indeksa. Većina istraživačkih radova bila je posvećena konkurentnosti prehrambene industrije zemalja u procesu priključenja EU (Bojnec i sar, 2005; Jaklič i Svetličič, 2017; Harvey i sar, 2017; Majković i sar, 2006; Blažková i Chmeliková, 2015; Blažková, 2016; Smutka i sar, 2017; Fertő i Hubbard, 2002; Bojnec i Fertő, 2007). O pozitivnim rezultatima prilagođavanja mađarske industrije zahtevima tržišta EU raspravljali su Török i Jámbor (2013). Buturac (2008) je istraživao konkurentnost hrvatske industrije hrane u periodu pre pristupanja EU i ukazuje na smanjenje konkurentne prednosti prehrambene industrije u celini, osim slabog povećanja izvoza duvana. Analiza stanja u periodu nakon pristupanja EU (Buturac i Ignjatijević, 2017) pokazuje da je članstvo u EU snažno i pozitivno uticalo na performanse hrvatskog izvoza hrane. Pored direktnog uticaja na izvozne performanse prehrambene industrije, međunarodna konkurentnost proizvođača hrane indirektno utiče i na druge domaće kompanije čiji se proizvodi koriste kao indirektni inputi u prehrambenoj industriji. Qineti i sar. (2009), Simo i sar. (2016); analizirali su konkurentnost prehrambene industrije u Slovačkoj. Zaključuju da u trenutnim uslovima na poljoprivrednom tržištu dominiraju efekti ekonomske i zakonodavne prirode.

Otkrivajući sposobnost kompanija i vlada da prilagode svoje politike i strategije narastajućim zahtevima tržišta Ignjatijević i sar. (2011, 2013, 2014, 2015) su ustanovili da je Bugarska jedan od najvećih izvoznika poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Vassileva i sar. (2014) ističu da su se sektori bugarske industrije borili za unapređenje pozicije na EU tržištu. Autori uočavaju prednosti: duga tradicija u proizvodnji i izvozu; dobar odnos cena i kvaliteta. S obzirom da je izvoz orijentisan na tržišta EU, geografska blizina glavnih izvoznih tržišta garantuje brzu isporuku. Uprkos ovim prednostima, izvozno orijentisani sektori suočavaju se sa problemima kao što su: niska profitabilnost, zastareli proizvodni kapacitet

i nizak nivo tehnološkog razvoja, spora primena novih tehnologija, nedostatak zajedničke strateške vizije među industrijskim udruženjima, nizak nivo troškova za istraživanje i razvoj i loš razvoj klastera.

Zbog toga je ova tema od značaja za evropske i druge istraživače u oblasti agrobiznisa. Doprinos ovog rada sastoji se od kvantitativnih i kvalitativnih pokazatelja konkurentnosti prehrambene industrije Bugarske.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Bugarska prehrambena industrija (industrija hrane i pića) je tradicionalno razvijena sa značajnim učešćem u privrednom razvoju i izvozu zemlje (Vassileva i sar, 2014). Bugarska prehrambena industrija podeljena je u tri podsektora u zavisnosti od sirovina koje se koriste:

- podsektori koji obrađuju uglavnom biljne sirovine
- podsektori koji obrađuju uglavnom životinjske sirovine
- podsektori za preradu mineralnih sirovina (proizvodnja soli, flaširane mineralne vode).

Na teritorijalni razmeštaj preduzeća u prehrambenoj industriji uticalo je nekoliko faktora: geografski položaj – dostupnost sirovina, blizina tržišta, saobraćajna infrastruktura i dostupnost radne snage. Prema drugoj klasifikaciji, podsektore prehrambene industrije čine:

- podsektori čiji prostorni položaj zavisi od pozicije sirovina (industrija proizvodnje šećera, konzerviranje, vinska industrija, primarna prerada duvana i sl.) i nalaze se u područjima gde su sirovine proizvedene kako bi se smanjili troškovi i gubici tokom transporta;
- podsektori čija lokacija zavisi od potrošnje (proizvodnja kvarljive robe – hleb, konditorska industrija, proizvodnja mlečnih proizvoda i sl.)
- podsektori koji zavise od oba faktora – proizvodnja proizvoda sa dužim rokom trajanja (proizvodnja alkoholnih napitaka, cigareta, pekarsko-mlinska industrija).

Podsektori prehrambene industrije imaju različite stope rasta proizvodnje u periodu 1998 – 2017. godine, odnosno najviše promena

zabeleženo je u grupi hrane i pića, a manje u proizvodnji duvanskih proizvoda. Kao posledica globalne ekonomske krize dolazi do usporavanja rasta proizvodnje u prehrambenoj industriji i konačno do pada izvoza. U periodu 2003–2010. godine ukupna proizvodnja (po uporedivim cenama od 2000. godine) povećana za 71,3%, dok je proizvodnja hrane rasla najvećom stopom. U periodu pre krize (2006–2008) proizvodnja pića rasla je za oko 20% godišnje, ali u periodu 2009–2010., došlo je do usporavanja rasta. Industrija duvanskih proizvoda, zabeležila je značajan pad u 2006. i uprkos povećanju u 2007. godini, nije dostigla nivo bazne godine (2000). Bez obzira na razlike u tempu razvoja u podsektorima hrana, piće i duvan, najbrže se povećavala proizvodnja u podsektoru prerade mesa i konzervi. U periodu 1998–2010. godine proizvodnja je povećana više od 2,5 puta, i to najznačajnije u proizvodnji hleba i peciva, mlekarskoj industriji (Ivanov, 2007) i proizvodnji biljnih i životinjskih ulja i masti. U prvoj godini članstva Bugarske u EU (2007. godine) je postignut relativno visok nivo rasta u proizvodnji mleka i mlečnih proizvoda (44%), mesa i mesnih proizvoda (22,4%), pića (21%) i konzerviranog voća i povrća (16,3%). (https://www.fooddrinkeurope.eu/uploads/publications_documents/FoodDrinkEurope_Data_and_Trends_2018_FINAL.pdf).

U procesu pripreme za ulazak u EU izvršeno je restrukturiranje i modernizacija prehrambenog sektora (Terziev i Arabska, 2015), što je dovelo do većeg stepena koncentracije proizvodnje. Broj preduzeća u prehrambenoj industriji je smanjen za više od 60% u periodu 2003 – 2006, najmanja preduzeća (do 10 zaposlenih) su zatvorena. Proces koncentracije je najintenzivniji u podsektorima koji obrađuju životinjske sirovine zbog viših evropskih uslova za zdravlje i higijenu životinja koje preduzeća moraju postići u pretpristupnom periodu (Vassileva, 2014, Копева и сар, 2016). U tom periodu broj preduzeća koja su se bavila proizvodnjom i preradom mesa smanjen je sa 651 na 407, dok je broj onih u preradi mleka smanjen sa 458 na 227, a 65-70% malih preduzeća, u već pomenutim podgranama, zatvoreno. Najveće smanjenje broja preduzeća, odnosno više od 2300, primećuje se kod kompanija koje proizvode hleb i pekarske proizvode (https://europa.eu/european-union/topics/agriculture_bg).

Bugarska prehrambena industrija je izvozno orijentisana. Najbrže se povećavao izvoz proizvoda koji nisu bili izvozno orijentisani na početku analiziranog perioda i njihov izvoz počeo je da raste nakon

priključenja EU (ribe, rakovi i konzervirani mekušci; proizvodi od žitarica, brašna; mleko i mlečni proizvodi; puter; testenine; konditorski i kakao proizvodi i tzv. "drugi" prehrambeni proizvodi, kao što su: ekstrakti, esencije, čajevi, začini, sladoled, itd. Ipak, drastično je smanjen izvoz alkoholnih pića i sokova od voća i povrća. U prvoj godini članstva Bugarske u EU (2007) i otvaranjem jedinstvenog evropskog tržišta, značajno je povećana vrednost izvoza proizvoda prehrambenog sektora, ali je ostvareno i značajnije povećanje uvoza (za 4,18 puta i konačno spoljnotrgovinski deficit od 184 miliona \$). Iako je povećanje izvoza do 2017. godine praćeno povećanjem uvoza, izvoz prehrambenih proizvoda je u suficitu, sa prosečno 116 miliona \$ (2007-2017).

Pojava deficita u izvozu prehrambene industrije u poslednjih nekoliko godina, odnosno značajno smanjenje izvoza pojedinih robnih grupa (alkoholna pića, duvan i proizvodi od davana, sokovi od voća i povrća i povrće, korenje i krtole), dovodi se u vezu sa nasleđenim problemima iz tranzicionog perioda, ali i nemogućnosti da ispune evropske standarde sigurnosti hrane. S druge strane, problem su i veće subvencije za proizvodnju poljoprivrednih proizvoda u starijim zemljama članicama EU.

Dakle, u periodu 2008–2010. godine, tokom globalne finansijske krize, na zajedničkom tržištu za poljoprivredno-prehrambene proizvode u EU postoje tri kategorije zemalja: stare države članice koje dobijaju 100% direktne pomoći; deset novih članica prvog talasa koje primaju 50-70% pomoći od primenjenih nivoa subvencija i Bugarska i Rumunija, koje primaju 30-40% pomoći direktnih plaćanja u odnosu na poljoprivrednike iz starih zemalja članica EU. Problem nekonkurentnosti bugarskih proizvoda na jedinstvenom evropskom tržištu je u direktnoj vezi sa sirovinama za razvoj prehrambene industrije. Razlozi su nedostatak dobrih uslova za proizvodnju i investicije u industriji i nelojalna konkurencija subvencionisanih poljoprivrednika EU. Postoji nekoliko ključnih tačaka u politici EU u ovoj oblasti. Posebni problemi su prisutni u industriji mesa i mesnih preradevina (Slette i Boshnakova, 2018). Npr. svinjetina i teletina praktično nisu učestvovali u izvozu zbog netarifnih ograničenja (<http://old.mi.government.bg/bids.html?id=134456>). Slična je situacija u sektoru mleka, gde posle dve godine pregovora o listi izvoznika

mlečnih proizvoda u EU uključene samo tri Bugarske kompanije (Ivanova i sar, 2007; <http://old.europe.bg/htmls/page.php?id=7010&category=247>). Ipak, tokom perioda pristupanja Bugarska je imala pozitivan spoljnotrgovinski saldo u iznosu od prosečno 40 miliona \$ (1998-2006), konkurentnu cenu i standardizovan kvalitet. Analiza spoljnotrgovinske razmene u periodu nakon 2007. godine pokazuje da je ukidanjem tarifnih ograničenja u trgovini prehrambenih proizvoda sa zemljama EU za 10 godina, izvoza povećan 2,64 puta – od 825 miliona \$ u 2007. godini na 2,178 milijardi \$ u 2017. godini (Boneva, 2012). Podaci pokazuju da se izvoz prehrambenog sektora povećava, međutim, postoji značajan porast uvoza proizvoda kao što su: povrće, preparati od žitarica, brašna, skroba, hrana za životinje, alkoholna pića, čokolada i drugi prehrambeni proizvodi sa kakaom, mlečni proizvodi, osim putera ili sira. Konačno, na međunarodnu konkurentnost izvozno orijentisanih preduzeća prehrambenog sektora u periodu posle 2007. godine utiču svakako mere ekonomske politike, korporativne strategije, primena inovacija u poljoprivredno-prehrambenom sektoru, stanje i razvijenost ljudskih resursa i drugo (Vassileva i sar, 2014; Boneva, 2011). Bugarske kompanije strategiju nastupa na međunarodnom tržištu baziraju na ceni i kvalitetu. Izvozno orijentisana preduzeća poseduju jedno ili više međunarodno priznatih sertifikata kvaliteta.

Bez obzira na uspeh pristupanja Bugarske EU, ona je danas daleko od ambicioznog cilja – ekonomski jak prehrambeni sektor u evropskim okvirima. Period ekonomskog buma su zamenile godine krize (u svetlu globalne finansijske krize) što je dovelo do povlačenja stranih direktnih investicija i pada konkurentnosti privrede zemlje. Danas se Bugarska suočava sa neefikasnom primenom zakona i korupcijom u svim segmentima (Buturac i Ignjatijević, 2017). Razvoj ljudskog potencijala, investicije u istraživanje i razvoj prehrambenog sektora su veoma niske u poređenju sa zemljama Centralne i Istočne Evrope. Iako Bugarska ima značajne probleme u poljoprivredno-prehrambenoj proizvodnji, izvoz ovih proizvoda u periodu nakon 2010. godine je u suficitu. Oseća se nedostatak visokokvalifikovanih kadrova, što zajedno sa ranijepomenutim problemima ukazuje na potrebu reformi prehrambene industrije i privrede u celini.

U cilju detaljnog sagledavanja spoljnotrgovinske razmene prehrambene industrije Bugarske analizirani su izvoz robnih grupa (3 digit SITC) koje su

zastupljene u izvozu Bugarske. Rezultati su prikazani u Prilogu 1. Dinamički je sagledana promena ranga izvoza proizvoda robnih grupa. U koloni 1 prikazan je rang izvoza prehrambenih proizvoda u 1998. godini, u koloni 2. prikazana je promena tog ranga, odnosno prikazana je promena sa početne pozicije (1998) na poziciju u 2017. godini. Kolone 3 i 5 sadrže nazive robnih grupa proizvoda, a 4 i 7 sadrže vrednosti izvoza, uvoza i salda spoljnotrgovinske razmene. U koloni 6 je prikazana vrednost promene izvoza u 2017. u odnosu na 1998. godinu, za robnu grupu koja je prikazana u koloni 5. Analizom vrednosti izvoza zaključujemo da je došlo do promene robne strukture izvoza. Kao primere navodimo izvoz alkoholnih napitaka, koji je dominirao. U izvozu je smanjen, tako da je prisutan pad sa prvog na 11. mesto i od neto izvoznika sa saldom od 122.173 hiljada \$ postaje uvoznik sa negativnim saldom od 68.432 hiljade \$. Kod grupe: Povrće, korenje i krtole prisutno je smanjenje i pad sa trećeg na 12. mesto. Interesantno je navesti i primer grupe Čvrste biljne masti, meka ulja, gde je izvoz sa pozicije 7. povećan na prvo mesto u 2017. godini, sa povećanjem izvoza od čak 15, 14 puta i saldom koji je povećan za 244.181 hiljadu \$. Ostali podaci se nalaze u prilogu 1.

Analiza bugarskog sektora vina pokazuje da su južni i centralni region Bugarske sa vinarijama u Pazardžik, Plovdiv, Stara Zagora i Haskovo glavni proizvođači kvalitetnih vina (38% od ukupne proizvodnje za zemlju u 2009. godini). U tom periodu u Bugarskoj je bilo 75 210 proizvođača vina, odnosno 300 licenciranih proizvođača. Većina kompanija je sa prosečnim brojem zaposlenih od 50 do 250 ljudi. Polovina firmi je imala bugarsko poreklo kapitala, 20% je mešovito porekla, a ostalo su stranog porekla iz ili van EZ. Potencijal za izvoz kvalitetnog bugarskog vina je u azijskim zemljama – Kina, Japan, Koreja, Vijetnam i Indija, kao i u Severnoj Americi. U periodu nakon 2009. godine počinje smanjenje izvoza i povećanje uvoza vina. Rezultati pokazuju da članstvo Bugarske u EU nije garancija povećanja izvoza i da je neophodno da se poveća konkurentnost proizvodnje vina. Više od trećine proizvođača veruje da je veoma važan dobro uspostavljen zaštitni znak, dizajn (moderna boca jednako važna kao i kvalitetan sadržaj, <https://www.economy.bg/featured/view/21216/Kak-se-vyzpriema-bylgarskoto-vino-po-sveta>)

Većina kompanija u sektoru vinarstva je koristila državne mere i programe podsticanja EU za izvoz. Ipak ne postoji ciljana politika za

podsticanje izvoza, drugi se (uključujući i one sa najdužom tradicijom) oslanjaju na učešće u međunarodnim izložbama i sajmovima. Jedna petina vinarских kompanija se oslanja na primenu novih metoda proizvodnje (inovacije) kao sredstvo za postizanje kvaliteta i povećanja konkurentnosti. Većina kompanija nema efikasan međunarodni lanac snabdevanja, ali radi sa utvrđenim distributivnim mrežama ili koriste lokalne distributere. Visok procenat kompanija nema razvijenu metodologiju upravljanja rizicima, već koriste spoljne konsultante; 30% ima in-house metodologiju koju primenjuje menadžment. Kada je u pitanju sertifikovanje proizvodnje, polovina kompanija koristi ISO 9001-2000, a znatno manji broj kompanija prati ostale standarde. Kompanije po pitanju kulture zaposlenih imaju stav da zaposleni rade prema savesti, kolegijalno, uz postojanje empatije i povezanosti. Ključna uloga najvišeg menadžmenta je u upravljanju znanjem pri donošenju odluka i davanje smernica i preporuka. Kompanije imaju međusobnu razmenu znanja u okviru svakog odeljenja / podele unutar kompanije, postoji obostrana razmena znanja između kompanije i njenih dobavljača / kupaca, kao i između kompanije i njenih drugih partnera. Međutim, podaci iz 2017. godine ukazuju na drastičan pad izvoza sektora proizvodnje alkoholnih i bezalkoholnih pića. Razloge treba tražiti u problemima sa kojima se suočio sektor u periodu nakon svetske ekonomske krize.

U nastavku je prikazana promena analiziranih indeksa u periodu od 1998. do 2017. godine, tabela 1. U nastavku je izvršena analiza promene indeksa komparativne prednosti izvoza – RCA i specijalizacije u spoljnoj trgovini – GL bugarske prehrambene industrije.

Tabela 1. Rang promene vrednosti RCA i GL indeksa proizvoda u 2017. u odnosu na 1998. godinu

Proizvodne grupe proizvoda prehrambene industrije (SITC rev.3 classification)	1998-2017		Proizvodne grupe proizvoda prehrambene industrije (SITC rev. 3 classification)	1998-2017	
	Δ RCA	Δ GL		Δ RCA	Δ GL
Fiksirane biljne masti, ulja - 422	3,46	0,48	Meso i jestivi ostaci, konzervirani - 017	0,06	0,04
Krupica i obrok od ostalih žitarica - 047	2,24	0,59	Životinjska ulja i masti - 411	0,02	0,02
Životinjske i biljne masti, ulja - 431	2,10	0,78	Preparati od žitarica, brašna, skroba - 048	-0,11	0,07
Eterična ulja, parfimerijski proizvodi - 551	1,47	0,26	Maslac i druge masti iz mleka, mlečni namazi - 023	-0,27	-0,03
Brašno, krupica i brašno od pšenice - 046	1,31	-0,30	Riba, sušena, soljena, u salamuri, dimljena - 035	-0,31	0,17
Meso i jestivi ostaci, soljeni, sušeni - 016	1,12	0,05	Čokolada i drugi prehrambeni proizvodi sa kakaom - 073	-0,62	0,29
Pirinač - 042	1,04	-0,01	Jestivi proizvodi i preparati - 098	-0,68	-0,16
Šećer, melasa i med - 061	0,87	0,47	Sokovi od voća i povrća - 059	-0,79	-0,42
Životinjska hrana (ne uključujući mlevene žitarice) - 081	0,85	0,00	Sir i skut - 024	-1,19	0,59
Ptičja jaja i žumanca, sveža, sušena, belanci - 025	0,70	-0,37	Povrće, korenje i krtole, prerađeno - 056	-1,43	0,30
Mlečni proizvodi, osim putera ili sira - 022	0,59	0,19	Voće i gotovi proizvodi (isključujući sokove) - 058	-1,78	0,45
Ribe i rakovi, mekušci - 037	0,56	-0,28	Duvan, prerađen - 122	-2,13	0,74
Čvrste biljne masti, meka ulja - 421	0,53	-0,15	Alkoholna pića - 112	-2,35	0,48
Margarin i druge jestive masti - 091	0,47	0,18	Bezalkoholna pića - 111	-3,66	0,35
Proizvodi od šećera - 062	0,15	0,08			

Izvor: UN Comtrade i obračun autora

Rezultati istraživanja pokazuju da je od 29 robnih grupa kod 14 prisutna pozitivna vrednost RCA indeksa u 1998. godini i kod 13 robnih grupa u 2017. godini (Tabela 1). Kod 17 robnih grupa prisutno je povećanje RCA vrednosti. U nastavku je prikazano 10 robnih grupa kod kojih imamo najveće povećanje RCA indeksa. To su Biljne masti, ulja – 422 sa $\Delta RCA = 3,46$; Krupica i obrok od ostalih žitarica - 047 sa $\Delta RCA = 2,24$; Masti i ulja životinjskog i biljnog porekla – 431, sa $\Delta RCA = 2,10$; Eterična ulja, parfimerijski proizvodi – 551 sa $\Delta RCA = 1,47$; Brašno, krupica i brašno od pšenice - 046 sa $\Delta RCA = 1,31$; Meso i jestivi ostaci, soljeni, sušeni – 016 sa $\Delta RCA = 1,12$; Pirinač – 042 sa $\Delta RCA = 1,04$; Šećer, melasa i med – 061 sa $\Delta RCA = 0,87$; Životinjska hrana (ne uključujući mlevene žitarice) – 081 sa $\Delta RCA = 0,85$; Ptičja jaja i žumanca, sveža, sušena, belanci – 025 sa $\Delta RCA = 0,7$.

ZAKLJUČAK

Preporuke za povećanje konkurentnosti u sektorskim analizama uključuju sveukupne karakteristike i mesto sektora u proizvodnji, izvozu i uvozu, dinamici i skali rasta, učešću u ukupnoj zaposlenosti, ulaganjima, tehnološkom nivou i inovacijama, domaćem tržištu, stranim tržištima, EU propisa, standarda, strateških i programskih dokumenata, uloge i aktivnosti trgovačkih udruženja. Ako se vratimo na potencijal za proizvodnju i tradiciju kompanije koje imaju za cilj da postanu konkurentnost na međunarodnom tržištu treba da sprovede istovremeno sva tri strateška cilja – efikasnost, fleksibilnost i učenje.

Efektivnost – efikasnost je povezana sa smanjenjem troškova međunarodnog poslovanja i aktivnostima kompanije i povećanjem produktivnosti. Preduzeća sa dugim lancima stvaranja vrednosti u svetu treba da se usmere na organizaciju svog razvoja, proizvodnje, investicija, marketinga i pružanja usluga.

Fleksibilnost – različitosti i nedoslednost međunarodnog okruženja predstavljaju poseban izazov za menadžere. Zbog toga je od posebne važnosti sposobnost kompanije da koristi lokalne resurse i mogućnosti evropskih fondova. Promene u poslovnom okruženju, kao što su kolebanja cena ili kursa, mogu navesti menadžere da presele proizvodnju ili snabdevanje na drugo mesto ili da pristupe prilagođavanju cena.

Povećanje znanja – raznolikost međunarodnog okruženja pruža firmama mogućnosti za sticanje znanja. Kompanije na međunarodnom tržištu mogu da iskoriste svoje prednosti, kao što su: tehnološke ili upravljačke sposobnosti; mogućnost usvajanja novih znanja, iskustva i kontakata; ideje za nove proizvode; mogućnosti za razvoj, partnerstvo i sposobnosti da prežive u nepoznatom okruženju. Kompanije moraju stvoriti trajnu priliku za učenje i korišćenje znanja na međunarodnom nivou. Na kraju krajeva, uspeh u međunarodnom poslovanju zavisi od toga kako kompanije usklađuju ova tri cilja.

Rezultati istraživanja su ukazali na strukturne promene izvoza, kao i da je najveći broj proizvoda izgubilo vodeću izvoznju poziciju, odnosno u 2017. godini su proizvodi drugih robnih grupa postali nosioci izvoza. Istraživanjem je potvrđeno povećanje komparativne prednosti izvoza kod robnih grupa: Biljne masti i ulja; Proizvodi od žitarica; Eterična ulja, parfimerijski proizvodi; Meso i jestivi ostaci; Pirinač; Šećer, melase i med; i sl. Ustanovljeno je i povećanje intraindustrijskog karaktera razmene prehrambene industrije.

Ukratko, može se reći da je razvoj i restrukturiranje prehrambene industrije u analiziranom periodu pod uticajem mnogih unutrašnjih i međunarodnih faktora, kao i da je sektor najviše ojačan kroz SAPARD i druge programe. U periodu neposredno po pristupanju, evropske investicije je trebalo da doprinesu poboljšanju tehnologije, stvaranju novih proizvoda i modernizaciji pakovanja. Značajna sredstva su bila namenjena za uvođenje evropskih standarda za higijenu hrane i standarde sigurnosti hrane, što je dovelo do povećanja stope proizvodnje i produktivnosti rada i konačno izvoza.

LITERATURA

1. Békés, G., & Ottaviano, G. I. (2015). *Micro-founded measurement of regional competitiveness in Europe* (No.MT-DP-2015/25). IEHAS Discussion Papers. Hungarian Academy of Sciences, Institute of Economics, Budapest, 3-27.
2. Blažková, I. (2016). Convergence of market concentration: evidence from Czech food processing sectors. *AGRIS on-line Papers*

- in Economics and Informatics*, 8(4), 25-36. DOI: 10.22004/ag.econ.253224.
3. Blažková, I., & Chmelíková, G. (2015). *The Impact of Import Competition on the Development of Market Concentration in the Czech Food and Beverages Industry*. In ICABR 2015: X International Conference on Applied Business Research, Madrid, Spain. Mendel University in Brno, 129-135. Retrieved from: <https://spu.fem.uniag.sk/Marian.Toth/publikacie/20152.pdf> (July 16, 2020)
 4. Bojnec, S. & Fertő, I. (2007). Comparative advantages and competitiveness of Hungarian and Slovenian agro-food trade in the EU markets. 98th EAAE Seminar 'Marketing Dynamics within the Global Trading System: New Perspectives', Chania, Greece, June 29th-July 2nd 2006, 1-16. <https://doi.org/10.22004/ag.econ.10069>
 5. Bojnec, S., Majkovic, D. & Turk, J. (2006). *Prevalence of key developments in trade of agro-food in the new member states of the European Union* (No. 736-2016-50766).
 6. Bojnec, Š. & Fertő, I. (2015). Agri-food export competitiveness in European Union countries. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 53(3), 476-492.
 7. Voneva, S. (2011). Проблеми на международната конкурентност способност на българските експортно ориентирани фирми от отрасъла хранително-вкусова промишленост, *Управление и образование*, 7(1), 77-84.
 8. Voneva, S. (2012). Мястото на хранително-вкусовата промишленост на България в рамките на ЕС – състояние и перспективи, *Управление и образование*, том VIII (1)
 9. Buturac, G. (2008). Komparativne prednosti i izvozna konkurentnost hrvatske prerađivačke industrije. *Ekonomska istraživanja*, 21(2), 47-59.
 10. Buturac, G. & Ignjatijević S. (2017). *The effects of corruption on innovation and competitiveness: the case of SEE countries*, Thematic proceedings, I International Scientific Conference on Innovation, ICT and Education for the Next Generation, Faculty of Economics and Engineering Management, University Business Academy in Novi Sad, Inovaeducation 2017 - May 26-27, 2017, 135-154.
 11. Czarny, E. & Žmuda, M. (2018). Competitiveness as the Ability to Adjust: the EU-10 Exports Structure and Its Convergence to the German Pattern. *Comparative Economic Research*, 21(1), 119-133.

- De Castro, T. & Hnát, P. (2017). Czech FDI Performance: Between Global Value Chains and Domestic Reforms. Szent-Iványi, Balázs (Edited by), *Foreign Direct Investment in Central and Eastern Europe*. Palgrave Macmillan, Cham., 51-75,
12. D'Cruz, J. R. & Rugman, A. M. (1992). *New compacts for Canadian competitiveness*, Kodak, Canada.
 13. Dosi, G., Grazzi, M., & Moschella, D. (2015). Technology and costs in international competitiveness: from countries and sectors to firms. *Research Policy*, 44(10), 1795-1814.
 14. European Commission (2008). *European Competitiveness Report 2008*, European Commission, Luxembourg.
 15. Fertő, I. & Hubbard, L. J. (2002). *Revealed comparative advantage and competitiveness in Hungarian agri-food sectors*, KTK/IE Discussion Papers 2002/8, Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 1-17.
 16. Food Drink Europe, Retrieved from: https://www.fooddrinkurope.eu/uploads/publications_documents/FoodDrinkEurope_Data_and_Trends_2018_FINAL.pdf (July 16, 2020)
 17. Havlik, P., Landesmann, M., & Stehrer, R. (2001). *Competitiveness of CEE Industries: Evidence From Foreign Trade Specialization and Quality Indicators* (No. 278). The Vienna Institute for International Economic Studies, Vienna.
 18. Ignjatijević, S. i Milojević, I. (2011). Komparativna prednost izvoza poljoprivrednih proizvoda i hrane Srbije i zemalja dunavske regije. *Ekonomika poljoprivrede*, 58 (1), 103-110.
 19. Ignjatijević, S., Ćirić, M. & Carić, M. (2013). International Trade Structure of Countries from the Danube Region: Comparative Advantage Analysis of Export. *Ekonomický časopis*, 61(3), 251-269.
 20. Ignjatijević, S., Čavlin, M. & Đorđević, D. (2014). Measurement Of comparative advantages of processed food sector of Serbia in the increasing the export. *Ekonomika poljoprivrede*, 61(3), 127-138.
 21. Ignjatijević, S., Milojević, I., Cvijanović, G. & Jandrić, M. (2015). Balance of Comparative Advantages in Processed Food Sector of the Danube Countries. *Sustainability*, 7(6), 6976-6993. DOI: 10.3390/su7066976
 22. Ignjatijević, S., Aničić, A., Vapa Tankosić, J., & Belokapić Čavkunović, J. (2020). Determining relationship between economic growth and

- environmental protection. *Oditor – časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 6(1), 38-48. DOI:10.5937/Oditor20010361
23. Ivanov, B. (2007). Problems and opportunities for the milk sector in Bulgaria. *Bulgarian Journal of Agricultural Science*, 13(1), 85.
24. Ivanova, N., Peneva, M., Mishev, P., Golemanova, A. & Erjavec, E. (2007). Bulgarian Agriculture and EU Accession, *Post-Communist Economies*, 19(3), 263-280.
25. Jaklič, A. & Svetličić, M. (2017). *Enhanced transition through outward internationalization: outward FDI by Slovenian firms*. Routledge, United Kingdom.
26. Копева, Д., Желев, П., Благоев, Д. & Щерев Н. (2016). Експортна конкурентоспособност на хранително-вкусовата промишленост в България, *Proceedings of International Scientific Conference High Technologies Business Society XXIV, Volume II*, 57-61.
27. Kovačić, A. (2011). Industrial Enlargement and Competitiveness Index. *Zagreb International Review of Economics & Business*, 14 (2), 15-50.
28. Lazibat, T., Wach, K. & Knežević, B. (2017). *Growth, Competitiveness and International Trade from the European Perspective*. University of Zagreb, Faculty of Economics and Business, Zagreb.
29. Majkovič, D., Turk, J. & Chevassus – Lozza, E. (2006) Agri-food Trade Analysis: Comparison of Slovenia with the Nine new Member States. *Journal of Central European Agriculture*, 7(3), 401-408.
30. Markusen, J. (1992). *Productivity, Competitiveness, Trade Performance and Real Income: The Nexus Among Four Components*, Economic Council of Canada, Ottawa, Canada.
31. Ministry of Economy and Energy of the Republic of Bulgaria. (2007). *Analysis of the Competitiveness of Bulgarian Industrial Companies* (Министерство на икономиката и енергетиката на Република България, Анализ на конкурентоспособността на българските промишлени предприятия). Retrieved from : <http://old.mi.government.bg/bids.html?id=134456> (June 16, 2020)
32. Momaya, K. (1998). Evaluating International Competitiveness at the Industry Level, *Vikalpa*, 23(2), 39-46.
33. Noe, R. A., Hollenbeck, J. R., Gerhart, B., & Wright, P. M. (2017). *Human resource management: Gaining a competitive advantage*, McGraw-Hill Education, New York.
34. Qineti, A., Rajcaniova, M. & Matejkova, E. (2009). The competitiveness and comparative advantage of the Slovak and the

- EU agri-food trade with Russia and Ukraine. *Agricultural Economics – Zemedelska Ekonomika*, 55(8), 375-383.
35. Saboniene, A., Masteikiene, R. & Venckuviene, V. (2013). Lithuania's export specialization according to technological classification. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 4 (11), 346-351. DOI: 10.5901/mjss.2013.v4n11p346
36. Safiullin, L. N., Novenkova, A. Z., & Safiullin, N. Z. (2015). Development of the theory and practice of competitiveness. Ford Lumpan Gaol (Edited by). *Interdisciplinary Behavior and Social Sciences: Proceedings of the International Congress on Interdisciplinary Behaviour and Social Sciences November 1-2, 2014*, Taylor & Francis Group, London, UK, 13-16.
37. Schwab, K. The Global Competitiveness Report 2011-2012, World Economic Forum, Geneva, 2011.
38. Simo, D., Mura, L. & Buleca, J. (2016). Assessment of milk production competitiveness of the Slovak Republic within the EU-27 countries. *Agricultural Economics*, 62 (10), 482-492.
39. Slavova, P. (2016). Conditions of productivity processes in a company of food industry in Bulgaria. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 230, 367-371.
40. Slette, J., & Boshnakova, M. (2018). *Livestock and Products Annual*, GAIN Report Number: BU1827, Bulgaria Retrieved from : http://agriexchange.apeda.gov.in/marketreport/Reports/Livestock_and_Products_Annual_Sofia_Bulgaria_7-30-2018.pdf (July 26, 2020)
41. Smutka, L., Svatoš, M. & Maitah, M. (2017). *Czech agrarian foreign trade comparative advantages distribution: transformation process*. Asta Raupelienė (Edited by)., Proceedings of the 8th International Scientific Conference Rural Development 2017, 1312-1317. DOI: <http://doi.org/10.15544/RD.2017.150>.
42. Terziev, V. & Arabska, E. (2015). Enhancing competitiveness and sustainability of agri-food sector through market-oriented technology development in agricultural knowledge and innovation system in Bulgaria. *Mechanization in agriculture & Conserving of the resources*, 61 (7), 19-22.
43. Török, A. & Jámbor, A. (2013). Agri-food trade of the New Member States since the EU accession. *Agricultural Economics-Zemedelska Ekonomika*, 59 (3), 101-112.

44. Vassileva, A., Petkov, V. & Zhelev, P. (2014). International competitiveness of export-oriented industries in Bulgaria. *Chinese Business Review*, 13 (1), 1-18.
45. WEF (2014). The Europe 2020 Competitiveness Report, Building a More Competitive Europe, Retrieved from : http://www3.weforum.org/docs/WEF_Europe2020_CompetitivenessReport_2014.pdf(July 6, 2020)
46. Yaacob, H. (2007). *The study of export competitiveness of Malaysian electrical and electronic product*, UiTM Press, Shah Alam.
47. Zhelev, P. & Tzanov, T., (2016). Bulgaria's Export Competitiveness before and after EU Accession, *Journal of Economics and Business*, XV (1&2), 107-128.
48. Меглена Михова (2015). Как се възприема българското вино по света? <https://www.economy.bg/featured/view/21216/Kak-se-vyzpriema-bylgarskoto-vino-po-sveta>
49. Селско стопанство, Партньорство между Европа и селските стопани, Генерална дирекция „Комуникации“ (ЕК), https://europa.eu/european-union/topics/agriculture_bg
50. СПИСЪК С БЪЛГАРСКИ ФИРМИ, ИМАЩИ ПРАВО ДА ИЗНАСЯТ МЕСО И МЛЯКО ЗА ЕС, <http://old.europe.bg/htmls/page.php?id=7010&category=247>).

Prilog 1. Vrednosti izvoza i uvoza proizvoda prehrambene industrije Bugarske u periodu 1998-2017 (u hilj \$, SITC rev.3 classification)

Izvor: UN Comtrade i obračun autora

1.	2.	3.	1998			5.	6.	2017		
			4.					7.		
Pozicija u 1998. Godini	Promena ranga izvoza	Robna grupa -RG	Export	Import	Neto export	Robna grupa -RG	Promena vrednosti izvoza 2017/1998	Export	Import	Neto export
1	↓ 11	RG - 112	139.239	17.066	122.173	RG - 421	15,14 puta	300.032	40.763	259.269
2	↓ 5	RG - 122	59.674	3.636	56.038	RG - 048	26,48	289.590	147.756	141.834
3	↓ 12	RG - 056	31.223	9.645	21.578	RG - 081	15,58	236.029	144.624	91.406
4	↔	RG - 058	23.666	1.080	22.586	RG - 058	7,12	168.410	62.535	105.874
5	↓ 7	RG- 061	21.920	60.488	-38.568	RG - 122	2,58	153.895	113.144	40.750
6	↓ 9	RG - 098	21.270	17.019	4.251	RG - 073	14,89	135.697	143.296	-7.599
7	↑ 1	RG - 421	19.812	4.724	15.088	RG - 061	6,18	135.360	135.813	-453
8	↑ 3	RG - 081	15.153	24.665	-9.511	RG - 551	11,33	108.232	63.239	44.993
9	↓ 10	RG - 024	14.295	3.280	11.015	RG - 098	4,84	103.029	180.029	-77.000
10	↑ 2	RG - 048	10.935	4.794	6.141	RG - 024	6,58	94.137	86.082	8.055
11	↑ 8	RG - 551	9.551	30.535	-20.985	RG - 112	0,57	80.246	148.678	-68.432
12	↑ 6	RG - 073	9.112	4.681	4.432	RG - 056	1,84	57.478	92.608	-35.130
13	↓ 24	RG - 059	7.253	7.241	13	RG - 037	76,87	47.202	17.110	30.092
14	↔	RG - 025	5.598	5.032	566	RG - 025	7,82	43.791	17.802	25.989
15	↔	RG - 017	3.944	4.543	-598	RG - 017	9,98	39.393	42.079	-2.686
16	↓ 18	RG - 042	3.147	5.675	-2.528	RG - 022	29,92	33.580	127.816	-94.236
17	↔	RG - 111	2.656	133	2.523	RG - 111	10,65	28.295	96.171	-67.876
18	↓ 19	RG - 062	1.808	3.044	-1.236	RG - 042	7,92	24.947	13.576	11.371
19	↓ 21	RG - 046	1.184	1.758	-574	RG - 062	11,32	20.475	28.655	-8.181
20	↓ 23	RG - 091	1.156	6.696	-5.540	RG - 431	25,89	19.133	22.391	-3.258
21	↑ 16	RG - 022	1.122	8.769	-7.647	RG - 046	15,84	18.784	6.289	12.495
22	↑ 20	RG - 431	739	10.018	-9.280	RG - 422	4,95	12.588	39.263	-26.675
23	↑ 13	RG - 037	614	417	198	RG - 091	8,07	9.335	30.240	-20.905
24	↓ 26	RG - 411	526	1.875	-1.349	RG - 059	0,97	7.096	17.319	-10.223
25	↔	RG - 035	212	138	75	RG - 035	17,42	3.694	3.427	267
26	↓ 28	RG- 016	138	596	-458	RG - 411	6,95	3.659	12.306	-8.647
27	↔	RG - 023	81	950	-868	RG - 023	34,19	2.770	41.267	-38.497
28	↑ 22	RG - 422	14	2.542	-2.528	RG - 016	8,63	1.191	4.323	-3.132
29	↔	RG - 047	3	111	-108	RG - 047	101	303	650	-347

CHALLENGES OF DEVELOPMENT OF THE PROCESSED FOOD INDUSTRY OF BULGARIA IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION

Ignjatijević Svetlana

Vassileva Antoaneta

Tasić Svetlana

Avakumović Jelena

Feruh Bešlin Marija

Abstract: *The subject of this research is the analysis of competitiveness of the Bulgarian food industry on the international market, with the aim of identifying changes in the export structure of products classified according to commodity groups (SITC rev.3). In other words, the goal was to point out the sectors which are developing faster and have positive tendencies and influence on the overall competitiveness of the Bulgarian economy. The research used descriptive statistical data processing, the index of comparative advantage of exports - RCA and the index of specialization in foreign trade - GL index. The research results showed that in the analyzed period there were significant changes in the structure of exports, so the groups with leading positions in the initial year of analysis lost their position and were replaced by products of other commodity groups. An increase in the comparative advantage of exports was also confirmed in: Vegetable fats and oils; Cereals and other cereal products; Essential oils, perfumery; Meat and edible leftovers; Rice; Sugar, molasses and honey; etc. It was also established that the products with a pronounced intra-industrial character of exchange in 2017 were: Fruit and vegetable juices; Sugar products; Meat and edible residues; Bird eggs and yolks, egg whites; Butter and other fats obtained from milk, milk spreads, etc.*

Key words: *Food industry, Comparative advantage, RCA index, Grubel – Lloyd index, Bulgaria*